

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

КОЛЬ І. О.,

кандидат юридичних наук,
начальник відділу нагляду
за додержанням законів при виконанні
судових рішень у кримінальних
провадженнях та інших заходів
примусового характеру
(Прокуратура Київської області)

УДК 343.8(038)

**ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ ТА ОБ'ЄКТИВНУ НЕОБХІДНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ В УКРАЇНІ ЗАХОДІВ
УГАМУВАННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ**

У статті доведено теоретичну та практичну значущість проведення наукових досліджень у сучасних умовах, що стосуються застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі України, а також піддано аналізу зазначену діяльність персоналу колоній у 1991–2003 рр.

***Ключові слова:** застосування, засуджений до позбавлення волі на певний строк, фізична сила, спеціальні засоби, зброя, колонія, персонал колоній.*

В статье доказана теоретическая и практическая значимость проведения научных исследований в современных условиях, касающихся применения мер физического влияния, специальных средств и оружия к осуждённым в местах лишения свободы Украины, а также осуществлён анализ этой деятельности персонала колоний в 1991–2003 гг.

***Ключевые слова:** применение, осуждённый к лишению свободы на определённый срок, физическая сила, специальные средства, оружие, колония, персонал колоний.*

In the article the theoretical and practical significance of conducting scientific researches in modern conditions concerning the application of measures of physical influence, special means and weapons to the convicts in places of imprisonment of Ukraine is proved, as well as the activity of the personnel of the colonies in 1991–2003 was analyzed.

***Key words:** application, sentenced to imprisonment for a certain term, physical strength, special means, weapon, colony, staff of colonies.*

Вступ. Як свідчить суспільна практика, включаючи й міжнародну, застосування заходів угамування до будь-якої особи, навіть правомірне, викликає злочинний резонанс серед людей як усередині окремо взятої держави, так і за її межами. Наочним прикладом у цьому контексті у сьогоденні можна назвати трагічні події на Майдані, які відбулись в Україні у 2013–2014 рр., а також аналогічні явища, що мали місце у Франції (мітинги та сутички з

поліцією так званих «жовтих жилетів»), Іспанії (факти, які стосуються демонстрацій щодо незалежності Барселони у 2017 році), Туреччині (розгін демонстрантів у 2016 році, які вимагали зміни політичного режиму) тощо. І це при тому, що у всіх зазначених випадках дії правоохоронців були правомірними, а в результаті непокори, опору та різних посягань мітингувальників на життя і здоров'я представників влади жертвами такої протиправної діяльності стали сотні цих осіб.

Особливо актуальним це питання є для сфери виконання покарань, включаючи й Україну, позаяк у всіх цивілізованих державах на законодавчому рівні встановлено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Більше того, будучи членом ООН, РС та інших авторитетних міжнародних організацій, кожна із держав-учасниць взяла на себе юридичні зобов'язання привести національне законодавство до загальновизначених принципів і норм. Зокрема, Україна ще у 2004 році прийняла Закон «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [1], а в 2014 році – «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засуджених до європейських стандартів» [2], які заклали основи видозміни кримінально-виконавчого законодавства з урахуванням вимог і норм європейського права, включаючи й питання, що стосуються діяльності, пов'язаної із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (у нормах міжнародного права їх називають заходами приборкання засуджених [3, с. 25]). Важливим кроком у цьому напрямі стало також прийняття у вересні 2017 року Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, одним із пріоритетних завдань якої визначено діяльність з реалізації на законодавчому та практичному рівнях змісту пенітенціарної, взамін наявної кримінально-виконавчої, політики у сфері виконання покарань [4]. При цьому однією з обставин, яка зумовлює якісну видозміну змісту сучасної кримінально-виконавчої політики України, є та практика, що склалась у кримінально-виконавчій діяльності України в період з 1991 по 2003 рр. (до прийняття нового КВК) та яка була пов'язана із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї.

Постановка завдання. Отже, наявна складна прикладна проблема, яка потребує вирішення у тому числі на теоретичному рівні, що й зумовило вибір теми цієї наукової статті, а також визначило її основне завдання – встановити закономірності застосування зазначених заходів угамування до засуджених у місцях позбавлення волі.

Результати дослідження. Аналіз наукової літератури показує, що у сьогоденні досить активно та плідно розробкою проблем, пов'язаних із процесом застосування до осіб, які тримаються в колоніях України, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї займаються такі науковці, як: Ю.В. Баулін, В.С. Батиргарєєва, І.Г. Богатирьов, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, О.М. Джужа, А.О. Джужа, Ю.Б. Ірхін, В.М. Климкін, О.Г. Колб, О.М. Литвинов, А.С. Лукаш, С.Ю. Лукашевич, О.А. Мартиненко, Є.М. Моїсєєв, А.В. Савченко, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, П.Л. Фріс, В.Є. Христенко, І.С. Яковець та ін. Поряд з цим не вивченими повною мірою залишаються питання, що стосуються закономірностей виникнення та розвитку соціально-правових засад зазначеного виду службової діяльності у сфері виконання покарань, зокрема у період з 1991 по 2003 роки. Зазначені обставини й стали вирішальними для вибору теми, об'єкта та предмета цієї наукової роботи, а також визначили її мету.

Як показали результати цього дослідження, поряд з позитивними моментами, що мають місце під час такої службової діяльності персоналу ДКВС України (зокрема, запобігання заподіяння засудженим шкоди, оточенню або самим собі, втечі з-під варти та вчиненню інших правопорушень), застосування заходів угамування нерідко приводить до тяжких наслідків у вигляді смерті, нанесення тілесних ушкоджень особі, знищення майна, дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, тощо, які були спричинені у тому числі й протиправними діями (дією чи бездіяльністю) персоналу ДКВС України. Саме такі

факти не тільки встановлені у судах України [5, с. 254–258], але й все частіше стають предметом розгляду у Європейському Суді з прав людини [6, с. 27–30]. При цьому серед детермінант, які зумовлюють виникнення зазначених ситуацій на практиці, звертають на себе такі: 1) відсутність у чинному законодавстві України, що регулює порядок застосування до фізичних осіб заходів угамування (ст. ст. 105–106 КВК України; закони України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про Національну гвардію України», «Про Національну поліцію», ін.), такої визначеної у нормах міжнародного права вказівки про те, що зазначені заходи завжди мають бути крайніми (п. 64.1. Європейських пенітенціарних правил); 2) застосування у випадках масових заворушень, проявів групової непокори засуджених та в інших визначених у законі обставинах воєнізованих підрозділів особливого призначення (ст. 105 КВК України), правовий статус та порядок діяльності яких закріплені у підзаконних нормативно-правових актах, що суперечить вимогам п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України, відповідно до якої виключно законами має визначатись діяльність органів та установ виконання покарань; 3) стереотипність поведінки персоналу ДКВС України у випадках виникнення конфліктних ситуацій із засудженими до позбавлення волі, а саме: замість вербальних методів і засобів розв'язання цих проблем [7, с. 39], що склались, персонал, як правило, віддає перевагу силовим формам і заходам. Зокрема, щорічно починаючи з 1991 р. і дотепер у розрахунку на 1 тис. засуджених кількість застосувань заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї є сталою, а саме 12 випадків [8, с. 22]. При цьому персонал УВП у 62% до засуджених застосовував наручники, у 25,4% – фізичну силу, у 8% – кийки гумові, у 4,1% – засоби дратівливої дії та 0,2% – гамівну сорочку [8, с. 22]; 4) професійне невміння персоналу ДКВС України приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях. Так, більшість застосувань засобів гамівного характеру були пов'язані із виникненням фізичного опору (58% застосовувань до цих осіб наручників; 99% – кийків гумових; 78% – фізичної сили та 92% – спеціальних засобів дратівливої дії) [8, с. 22–23]; 5) низький рівень наукового супроводу цієї проблематики. Зокрема, як встановлено під час спеціальних наукових досліджень, великою мірою у сучасній історії України (зокрема, у 1991–2003 рр.) доктринальною розробкою питань, що стосувались застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, займались фахівці не ДКВС України, а інших правоохоронних органів. Більше того, результати їхніх досліджень в основному були опубліковані у наукових джерелах з обмеженою для доступу інформацією, а тому для значної кількості суб'єктів і учасників кримінально-виконавчої діяльності, а також для науковців та громадськості не стали предметом дискусій, критики, заперечень тощо.

Водночас проведений під час цього дослідження аналіз наукової літератури та нормативно-правових актів, що стосуються змісту діяльності, пов'язаної із застосуванням заходів угамування до засуджених, які тримались у місцях позбавлення волі (СІЗО та КВУ закритого типу (ч. 3 ст. 11 КВК України), дав можливість виокремити один із ключових періодів формування правових засад та наукової думки із зазначеної проблематики, який сформувався у 1991–2003 роках, а саме: це період регулювання кримінально-виконавчих правовідносин, включаючи й ті, що є одним із елементів предмета цієї наукової розробки, нормами ВТК України, прийнятого у 1970 році. Зокрема, у главі 13 «Заходи безпеки і підстави застосування зброї» розділу II «Порядок і умови виконання покарання у вигляді позбавлення волі» зазначеного Кодексу було закріплено три норми, що стосувались діяльності, пов'язаної із застосуванням заходів угамування до засуджених, позбавлених волі:

а) ст. 81 «Застосування заходів безпеки до осіб, позбавлених волі» (до таких законодавець відніс: наручники, гамівну сорочку, гумові кийки, сльозоточиві речовини та інші спеціальні засоби, про які йшлося у ст. 14 Закону України «Про міліцію», зокрема у ч. 1 ст. 14 Закону України «Про міліцію» були визначені такі спеціальні засоби, які працівники міліції мали право застосовувати до правопорушників: 1) наручники; 2) гумові кийки; 3) засоби зв'язування; 4) сльозоточиві речовини; 5) світлозвукові пристрої відволікаючої дії; 6) пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту; 7) водомети; 8) бронемашини та інші спеціальні та транспортні засоби; 9) службові собаки.

Крім цього, як витікає зі змісту ч. 3 ст. 14 Закону України «Про міліцію», повний перелік спеціальних засобів, а також правила їх застосування встановлювалися Кабінетом Міністрів України за висновком Міністерства охорони здоров'я України і Генеральної прокуратури України та публікувався в засобах масової інформації. Так, 27 лютого 1991 року постановою Ради Міністрів України РСР № 49 були затверджені Правила застосування спеціальних засобів для охорони громадського порядку [9], які були чинними до 20 грудня 2017 року, коли постановою Кабінету Міністрів України № 1024 були затверджені Перелік та Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань [10]. У п. 12 розділу II Правил, що були затверджені відповідною постановою Ради Міністрів Української РСР у лютому 1991 року, був визначений виключний перелік спеціальних засобів, які мали право застосовувати визначені у законі суб'єкти правоохоронної діяльності, а саме: 1) засоби індивідуального захисту: шоломи, (сталеві армійські, композитні бойові, «Сфера», каска захисна пластмасова); бронежилети; протиударні та броньовані щити; 2) гумові кийки; кийки пластмасові типу «Тонфа»; наручники; електрошокові пристрої; патрони і пристрої для них вітчизняного виробництва, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії; 3) ручні газові гранати, а також патрони з газовими гранатами («Черемуха-1», «Черемуха-4», «Черемуха-5», «Черемуха-6», «Черемуха-7», «Черемуха-10», «Черемуха-12», «Сирень-1», «Сирень-2», «Сирень-3»); балончики, патрони, гранати та інші спецзасоби з препаратами сльозоточивої та дратівливої дії на основі природних капсаїциноїдів, морфоліду пералгонової кислоти (МПК), ортохлорбензолмалонітрилу (CS) і речовин «АЛГОГЕН»; 4) засоби забезпечення спеціальних операцій: ранцеві апарати «Облако»; світлошумова граната «Заря» та світлошумовий пристрій «Пламя»; патрони з гумовою кулею «Волна-Р»; водомети; бронемашини та інші транспортні засоби; пристрої для примусової зупинки автотранспорту «Еж-М»; 5) пристрої для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками: малогабаритні підірвні пристрої «Ключ» та «Імпульс»; 6) службові собаки.

Як встановлено під час цього дослідження, питання застосування визначених у зазначених нормативно-правових актах заходів фізичного впливу та спеціальних засобів у загальних рисах також регулювались і ПВР УВП, а зброї – ще й Бойовим статутом Внутрішніх військ та Законом України «Про Внутрішні війська України». При цьому, якщо узагальнити зміст усіх названих вище нормативно-правових джерел, то у жодному з них не було закріплено положення про те, що фізична сила та спеціальні засоби застосовуються до правопорушників у виключних обставинах, тоді як це вже було визначено у нормах міжнародного права із зазначеної проблематики. Так, у ст. 3 Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, який був прийнятий резолюцією № 34/169 Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1979 року, було зазначено, що посадові особи з підтримання правопорядку можуть застосовувати силу тільки у випадках крайньої необхідності і тією мірою, якою це вимагається для виконання покладених на них обов'язків [11, с. 54]. Своєю чергою у п. 33 Міжнародних стандартних правил поведінки із засудженими, що були затверджені I Конгресом ООН з профілактики злочинності і поведінки із засудженими 30.08.1955 р., було закріплене таке положення: для покарання не слід користуватись такими засобами вгамування, як наручники, кайдани, гамівні сорочки або ланцюги. Більше того, кайданами і ланцюгами взагалі не можна користуватись як засобами втихомирювання. Іншими названими засобами можна користуватись тільки у визначених випадках [3, с. 25]. У зв'язку з цим Т. Снайдер влучно зауважив: «Якщо носите зброю – думайте. Якщо ви носите зброю на державній службі, благослови й бережи вас Господь. Але пам'ятайте: в минулому зло творилося за участю поліцейських і солдатів, які одного дня виявили, що роблять не передбачені правилами речі. Будьте готові сказати «ні» [12, с. 48–49];

б) ст. 81-1 «Особливий режим у місцях позбавлення волі», в якій були визначені підстави встановлення такого режиму для засуджених, а також у завуальованій формі – засади застосування до цих осіб заходів угамування з боку не тільки адміністрації УВП, але й інших правоохоронних органів, які залучались до забезпечення особливого режиму в місцях

позбавлення волі. При цьому останні керувались у своїй діяльності як нормами ВТК, так і власними нормативно-правовими актами, що визначали їх правовий статус (законами України «Про міліцію, «Внутрішні війська», Статутом бойової служби Внутрішніх військ; тощо). Таке своєрідне «роздвоєння» та дуалістичне (від нім. dualistisch, від гр. dualis – двоякий; роздвоєний) [13, с. 211] виконання своїх функціональних обов'язків в умовах УВП з боку останніх нерідко, як показувала практика, приводило до надзвичайних подій у місцях позбавлення волі. Зокрема, у 1999 році саме зазначені непрофесійні дії персоналу УВП привели до групової відмови засуджених від роботи та прийому їжі у виправних колоніях УВС Вінницької, Дніпропетровської, Київської та інших областей (всього 10 областей України та 12 виправних колоній) [14, с. 2]. При цьому ця тенденція стала визначальною у досліджуваному у цій науковій статті періоді (1991–2003 рр.). Так, у 1999 році 6 осіб з числа персоналу служби нагляду та безпеки УВП України через непрофесійні дії та невміння спілкуватись із засудженими були піддані нападу з боку останніх та отримали тілесні ушкодження [15, с. 20]. Д.О. Ніколенко з цього приводу влучно зауважив, що парадигма «насильницького управління» як невід'ємна частина нашої культури, нашого менталітету проявляється і в характері мислення, спрямованого на пошук засобів обов'язкового покарання тих, чия поведінка відхиляється від уявлюваної «норми», від моделі покійно-слухняного виконавця [16, с. 57];

в) ст. 82 «Підстави застосування зброї», у якій було зазначено, що в разі вчинення особою, позбавленою волі, нападу чи іншої умисної дії, яка безпосередньо загрожує життю працівників виправно-трудоустанов або інших осіб, а також у разі втечі з-під варти як винятковий захід допускається застосування зброї, якщо іншими заходами неможливо припинити зазначені дії. У разі втечі жінок і неповнолітніх застосування зброї не допускається.

Ще однією особливістю аналізованого в цій науковій статті періоду (1991–2003 рр.) було те, що функції охорони та нагляду за засудженими в УВП здійснювали відповідні підрозділи Внутрішніх військ МВС України, а адміністрація УВП займалась лише питанням виправно-трудоу впливу на засуджених та запобіганням правопорушень і злочинів з їхнього боку. Як результат, включно до 1999 року (повного виведення ДДУ ПВП з підпорядкування МВС України та передачі функцій охорони і нагляду від Внутрішніх військ ДДУ ПВП та його УВП на місцях), неправомірне та поспішне (замість вербального вирішення конфлікту) застосування фізичної сили та спеціальних засобів до засуджених, позбавлених волі, було пов'язано, як правило, з діяльністю посадових осіб Внутрішніх військ МВС України, правові підстави якої були визначені у Бойовому статуті цих військових формувань і тільки побічно – у ВТК України.

Висновок. Отже, слід визнати, що з часів незалежності України, включаючи й досліджуваний у цій науковій статті період (1991–2003 рр.) і по суті до 2014 року, зазначену діяльність адміністрації УВП на нормативно-правовому рівні не пов'язували зі змістом застосування до засуджених, позбавлених волі, визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (зокрема, тоді у ст. ст. 81, 81-1, 82 ВТК України). І це при тому, що у прийнятій в червні 1996 року Конституції України, а саме в п. 14 ч. 1 ст. 92 було закріплено положення про те, що виключно законами визначається діяльність органів та установ виконання покарань.

Список використаних джерел:

1. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629- IV. *Урядовий кур'єр*. 2004. 20 квітня. С. 2–3.
2. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 08.04.2014 р. № 1186-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 2. Ст. 869.
3. Мінімальні стандартні правила поводження із засудженими : прийняті 30.08.1955 р. на I Конгресі ООН з попередження злочинності та поводження із засудженими. *Збірник*

міжнародно-правових актів та угод з питань діяльності пенітенціарних установ і поводження з в'язнями / Упоряд. О.І. Шинальський та ін. Київ : Видавництво «Анна-Т», 2008. С. 18–36.

4. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-Р. *Урядовий кур'єр*. 22.09.2017 р. № 178.

5. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. № 15. Постанова Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2011. С. 254–258.

6. Полторацький проти України : рішення Європейського Суду з прав людини від 19 квітня 2003 р. Огляд рішень Європейського Суду з прав людини. Донецьк : Донецький Меморіал, 2011. С. 27–30.

7. Конфліктологія : навчально-методичний посібник / Б.І. Бараненко, Л.І. Казміренко, В.Г. Андросюк та ін.; за заг. Ред. Я.Ю. Кондратьєва. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. 144 с.

8. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році. *Інформ. бюлет.* Київ : Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.

9. Правила застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку : затверджені постановою Ради Міністрів УРСР від 27 лютого 1991 р. № 49. URL: <https://zak.rada.gov.ua/laws/show/49-91-%DO,BF/print>.

10. Про затвердження переліку та Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань : затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1024. URL: <https://zak.rada.gov.ua/laws/show/1024-2017-%DO,BF/print>.

11. Кодекс поведення должностных лиц по поддержанию правопорядка : принят резолюцией № 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1979 года. *Збірник міжнародно-правових актів та угод з питань діяльності пенітенціарних установ і поводження з в'язнями*. Київ. Видавництво «Анна-Т», 2008. С. 53–58.

12. Снайдер Т. Про тиранію. Двадцять уроків двадцятого століття. Київ : Медуза, 2017. 143 с.

13. Булыко А.Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва : Мартин, 2010. 704 с.

14. Некоторые показатели деятельности учреждений уголовно-исполнительной системы МВД Украины в 1991 году : *Інформ. бюлет.* Киев : Главное управление по исполнению наказаний МВД Украины, 1992. 28 с.

15. Копотун І.М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія. Київ : ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с.

16. Оперативно-службова та виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань у 1999 році : *Інформ. бюл.* Київ : ДД УПВП, 2000. 84 с.

